

В.В. Ворожбіт

**КАТЕГОРІЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ**

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна дійсність характеризується дефіцитом духовних цінностей, морально-етичних констант. Посилення прагматизму в культурному середовищі, популяризація у засобах масової інформації споживацької психології зумовили негативну тенденцію формального ставлення особистості до свого духовного зростання та інших. Формалізму зазнали основні категорії виховного процесу в освітніх закладах.

Подоланню вказаних негативних тенденцій сприятиме ретельне вивчення історії становлення категорій духовно-морального виховання для практичного втілення завдань функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні, про що вказано у Законі України про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року".

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про активне розроблення указаної проблеми на науково-теоретичному, методичному і практичному рівнях. Узагальнюють окремі питання методології духовно-морального виховання у своїх наукових працях українські і російські педагоги І. Аносов, І. Бех, С. Гончаренко, В. Зінченко, М. Култаєва, С. Кузьміна, Н. Радіонова, О. Сухомлинська, Б. Ступарик. Окремі аспекти формування духовних цінностей дітей та молоді у творчій спадщині видатних педагогів, місце духовно-морального компонента в структурі особистості вчителя та його виховного значення подано в історико-педагогічних дослідженнях М. Богуславського, В. Гриньової, М. Євтуха, Л. Журенко, С. Золотухіної, Т. Ільїної, І. Кучинської, Н. Мещерякової, Н. Побірченко, С. Саяпіної. Важливе значення мають педагогічно обґрунтовані пропозиції щодо організації виховного процесу в сучасних соціокультурних умовах, які розкриті в роботах О. Алексюка, М. Казакіної, Б. Кобзаря, Т. Мальковської, В. Мухіної, О. Савченко, Г. Шевченко та ін.

Ретельне вивчення праць указаних авторів підтвердило, що історіографічне дослідження цілісного бачення категорії духовно-морального виховання учнів у закладах загальної освіти України на цей час відсутнє.

Тому **метою статті** є виклад результатів дослідження історичного аспекту теорії духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів для якісного оновлення методологічної і теоретичної бази організації виховного процесу, конкретизації завдань, змісту і вибору оптимальних методів, форм і засобів виховного впливу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що педагогічна наука пропонує різнопланові погляди на сутність, предмет та функції духовно-морального виховання: матеріалістичний підхід (утверджує первинність наукового світогляду, закріплюючи за релігієзнавством функцію інформування людини про систему духовних цінностей, категорії душі); ідеалістичний підхід (ототожнює релігійний і духовний початок духовно-морального виховання, розглядаючи перший як засіб духовного просвітлення людини); симбіотичний (працює у напрямі примирення і врівноваження наукового та духовного компонентів релігієзнавчого навчання і морального виховання; оперує такою специфічною категорією, як духовно-моральне здоров'я). Другий і третій підходи прослідковувались у розумінні сутності, завдань, змісту духовно-морального виховання учнів

загальноосвітніх закладів України у середині XIX – на початку XX ст. Перший підхід розкриває сутність духовно-морального виховання у контексті педагогічного натуралізму і є визначальним у сучасному тлумаченні основних дефініцій нашого дослідження, узгоджений із сучасним нормативним полем загальної освіти і педагогічними вимогами до організації освітнього процесу загалом, і виховання дітей у закладах освіти зокрема, дає змогу педагогічної ретроспекції узагальненого досвіду.

Під час роботи нами було дотримано принцип еволюційності такого поняття, як виховний ідеал, що логічно впливає з історичного розвитку подій та поступальності історичного процесу. До процесу переосмислення виховного ідеалу особистості включились представники різних течій: захисники православної традиції (В. Зеньківський, С. Миропольський, М. Олесницький, С. Рачинський), теоретики вільного виховання (К. Вентцель). Педагоги демократичного напрямку намагалися перемогти консерватизм перших і крайнощі других і поєднати світську й православну традиції, духовно-релігійні цінності та об'єктивне наукове знання (В. Вахтеров, М. Демков, П. Каптерев, С. Русова, В. Стоюнін). Поняття “ідеал виховання” поєднало у собі елементи духовності, соціально-сті, культуровідповідності, гармонійності, громадянськості, гуманізму.

Історично склалося таке розуміння змісту категорії духовно-морального виховання: сукупність елементів загальнолюдського (М. Пирогов), громадянського (М. Демков), морально-релігійного (К. Ушинський) виховання. Це пояснюється тим фактором, що в досліджуваній історичній період, який йшов слідом за процесом секуляризації школи, вплив церкви на процес виховання мав вирішальне значення і був традиційним. А отже, зміст духовно-морального виховання (як родинного, так і суспільного) ототожнювався з вихованням морально-релігійним. Освітня політика царського уряду спрямовувала увагу на опанування учнями закладів загальної освіти батьківщинознавства, рідної мови (російської), вітчизняної історії.

Як педагогічне поняття духовно-моральне виховання передбачає у змісті такі ознаки: цілеспрямованість, наявність якогось зразка, навіть найбільш загального, як соціально-культурного орієнтира; відповідність процесу розвитку соціально-культурних цінностей в історичному поступі суспільства; присутність певної системи організованих впливів.

Установлено, що вперше визначення духовно-морального виховання подано у праці князя Єнгаличова “Словник фізичного і морального виховання” у двох частинах (1827). Статті у книзі вміщено за алфавітом, питання духовно-морального виховання розкрито дещо абстрактно, з використанням повчального стилю викладу думок. Автор зазначав, що духовно-моральне виховання є сумою християнських добродійностей, які утворюють шляхетність людини. Він дотримувався переконання у вирішальному значенні серця, указуючи, що “один розум не утворює істинної слави людини... знання роблять людину тільки ученою, але ще не доброю” [2, с. 21].

Відповідно до концепції і методології дослідження виокремимо три взаємозалежні і проникаючі напрями в розумінні сутності основної дефініції – предмета дослідження, спираючись на класифікацію підходів до визначення виховання авторства В. Зеньковського: педагогічний натуралізм, у його межах – природничо-науковий і раціоналістичний напрями [4]. У різних концептуальних проявах цей напрям заклав основу матеріалістичного розуміння духовно-морального виховання – регуляція виховання на основі природного розвитку сил дитини. Духовно-моральне виховання у такому значенні спрямовувалося на розвиток природних якостей і властивостей характеру людини, формування моральної звички. Першочергове значення у духовно-моральному вихованні представники педагогічного натуралізму надавали емпіричним знанням і досвіду дитини.

Серед яскравих представників цього напрямку варто назвати К. Вентцеля, І. Горбунова-

Посадова, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Кониського, П. Лесгафта, О. Лазурського, О. Нечасва та ін. Педагогічний ідеалізм пов'язаний з орієнтацією духовно-морального виховання формування цінностей, моральності як основи духовного життя. Номінально у характеристиці періоду дослідження вживалася категорія традиціоналізму. Цей підхід заклав фундамент симбіотичного визначення основної дефініції нашого дослідження. Видатними представниками педагогічного ідеалізму у тлумаченні сутності духовно-морального виховання дітей були А. Анастасієв, М. Демков, О. Духнович, К. Побєдоносцев та ін. Релігійно-педагогічний напрям передбачав орієнтування у сутності і шляхах реалізації духовно-морального виховання дітей розкриття і осмислення сенсу буття людини. Смісл духовно-морального виховання зводився часто до саморозкриття і самовдосконалення особистості людини, наближення її до виховного ідеалу Христа-Спасителя. Духовно-моральне виховання представниками релігійно-педагогічного напрямку (К. Ушинський, П. Юркевич, С. Миропольський, В. Зеньковський та ін.) розглядалося в інтегративній єдності з естетичним. Основою такого виховання було визначено абсолют віри і значущість релігійних почуттів.

Об'єднуючою для цих напрямів розуміння сутності духовно-морального виховання категорією вважаємо любов – найвищу моральну чесноту і духовну цінність. Морально-правові регулятиви сил людини спонукають до усвідомлення з позицій педагогічного натуралізму, що подолати будь-яке зло можна шляхом виховання любові до людини. Раціоналізована категорія любові є моральним правилом і основою змісту духовно-морального виховання з позицій педагогічного ідеалізму. Любов є базисом виховання співпереживання, поваги до спільного блага, усвідомленим виконанням обов'язку в розкритті основної дефініції дослідження у контексті релігійно-педагогічного напрямку.

Педагогічний натуралізм у сутності духовно-морального виховання спирався на історично складені філософські, культурні витоки і традиції розуміння природи дитини. Основою визначення духовно-морального виховання є визнання факту можливості раціоналізації справи виховання, абсолюту перетворювальної сили виховних засобів, методів, віра в природні душевні сили дитини, шкідливість жорсткої регламентації поведінки дитини. Педагогічний натуралізм пропонував два підходи до визначення сутності духовно-морального виховання: перший – з опорою на педагогічну антропологію – і другий – пов'язаний з ідеями вільного виховання.

Покажемо у цьому напрямі є позиції, подані у статтях П. Редкіна “Що таке виховання?” (у перших трьох книжках “Журналу для виховання” за 1857 р.) і М. Пирогова “Питання життя” (у другій половині 1856 р. в № 9 “Морської збірки”). Проаналізуємо їх ретельніше. Спільним для обох статей є історико-культурологічний підхід до визначення сутності духовно-морального виховання. Він передбачає поєднання традиціоналізму і новаторства. Стаття П. Редкіна відрізняється дещо книжним характером, прагненням встановлювати і розмежовувати основні поняття, а не обговорювати безпосередньо питання ролі духовно-морального виховання в житті суспільства і окремої особи [7]. Основа міркувань П. Редкіна богословська. Це підтверджують численні цитування текстів зі Священного Писання. За загальним характером своїх педагогічних переконань автор наближається до представника ідеалістичного напрямку архієпископа Євсевія з тією відмінністю, що П. Редкін прагнув дати у тлумаченні духовно-морального виховання наукове обґрунтування. Так, наприклад, автор указував, що істинна освіта цілісно впливає на тіло, почуття, волю і розум людини. Основа духовно-морального виховання – релігія. Але поряд з ідеями богословського характеру П. Редкін указував на значення наукових основ духовно-морального виховання. У духовно-моральному вихованні він вбачав загальнолюдське значення. Предметом і результатом такого виховання учений визначав самовиховання. “Вихователь повинен постійно збуджувати, зміцнювати і посилювати свідому і

вільну діяльність вихованця для того, щоб вихованець міг здобути світлий розум і тверду волю” [7, с. 214]. П. Редкін наголошував, що духовно-моральне виховання не може бути зосередженим тільки на зовнішніх матеріальних впливах, механічному наповненні свідомості вихованця моральними правилами і відомостями про духовні цінності, але і не може обмежуватися тільки самим спонуканням внутрішніх сил дитини. Отже процесуальну сторону духовно-морального виховання П. Редкіним було визначено як виклад суми знань про норми моралі, духовні цінності, формування навичок добродійної діяльності: “Виховуйте, батьки, дітей ваших у душі краси, істини і добра! Нехай освітлюють ці божі ідеї всю дорогу їхнього життя! Та зігрівають їх розум і серце у всіх мінливостях долі! Та бачать вони в красі, істині і добрі Бога і поклоняються Богові, не творячи собі кумира і жодної подібності Божої!” [7, с. 211].

У статті М. Пирогова полемізувалися питання суспільного значення духовно-морального виховання, духовних констант. Він рішуче виступив на захист загальнолюдського ідеалу виховання і намагався дати йому філософське обґрунтування. Основою духовно-морального виховання просвітник визначив християнське одкровення, предмет такого виховання – самопізнання, твердість у боротьбі інстинктів і свідомої волі. Глибоким гуманізмом проникнуті твердження педагога, який наголошував, що така боротьба передбачає присутність духу, усвідомлення внутрішньої сили, віру в одкровення і самопізнання: “Боріться без ворожнечі. Любіть те, з чим ви боретеся, майте прихильність до того, що ви прагнете перемогти” [цитув. по: 8, с. 308-318]. Захищаючи науковий підхід до організації духовно-морального виховання, М. Пирогов визначав особистість предметом любові і ненависті. Ключовою категорією духовно-моральної вихованості визначав сердечність, культуру серця. Отже, сутністю і кінцевим результатом духовно-морального виховання М. Пирогов вважав прагнення людини бути гідною в очах наступних поколінь, боротьба з самою собою для збереження і розвитку в собі євангельської духовності.

Отже, у вітчизняній педагогічній думці набули актуального звучання питання духовно-морального виховання як шляху підготовки до служіння ідеалам істини, добра і краси. Знання наук і мистецтв підкорялися цим ідеалам. Така позиція прослідковувалась у нормативному полі загальної освіти. Так, у процесі наукового пошуку з’ясовано, що Циркуляром від 27 травня 1833 р. міністром народної освіти С. Уваровим було визначено структуру духовно-морального виховання (у значенні загальнолюдського): 1) навчальний порядок мав дисциплінувати учнів. Вимога до вчителя викладати предмет послідовно, добирати доцільні способи учіння і напрям розвитку людини в конкретній науковій галузі; 2) педагогічні спостереження: чи переконливо звучать слова російської мови, чи вчить навчальний курс історії любити Батьківщину і бути відданим государеві, чи виховують вчителі дітей у пошані до рідного [3, с. 8].

Вивчення публіцистичних і наукових видань періоду дослідження доводить, що у середині XIX – на початку XX ст. поширенню педагогічного натуралізму сприяло і німецьке визначення сутності загальнолюдського виховання: “гармонійний і рівномірний розвиток людських сил методом, основаним на природі духа..., що збуджує природний принцип життя, турботливо розвиває усі спонукання, на які спирається сила і гідність людини” [1]. У процесі наукового пошуку з’ясовано, що стаття німецького вченого А. Бема, яка була надрукована у журналі “Морська збірка” 1856 р. стала ґрунтом теоретичної розробки проблеми нашого дослідження. Публікація містить визначення сутності виховання, його цілей і відповідних засобів досягнення в шкільній практиці. Автор розкрив суспільно важливу думку про те, що “навіть чи є предмет, більш гідний уваги мислячої людини, ніж виховання юнацтва” [1].

Серед прибічників педагогічного натуралізму виділимо постаті просвітників, прибічників природничо-наукового напрямку в педагогічній думці досліджуваного періоду, які так само зверталися до проблеми визначення сутності духовно-морального виховання, зокрема учений і практик фізичного виховання П. Лесгафт (1837 – 1909) – професор анатомії, автор біологічного напрямку в теорії фізичного виховання. Як ініціатор створення курсової підготовки вихователів, учений зробив вагомий внесок в розробку питань теорії і практики виховання загалом. Його система фізичного виховання пронизана вірою в дитину, коли виховання тіла відбувається на основі поваги до людини. Аналіз творів педагога свідчить про те, що фізичне виховання він не розглядав як самоціль. Через дисциплінування тіла він прагнув дисциплінувати дух, сформувати витривалу особистість з твердими переконаннями. Така духовно-моральна сторона фізичного виховання, на думку П. Лесгафта, має вирішальне значення для суспільного життя. Він писав: “Мало дати освіту розумній і мислячій людині, треба ще, щоб вона могла наполегливо й енергійно виявляти свої переконання і була спроможна дотримуватися вироблених істин і принципів” [5, с. 53]. Духовно-моральне виховання педагог розумів як створення сприятливого середовища в школі, чим підтвердив приналежність до течії вільного виховання.

Динамічність сутності духовно-морального виховання у руслі вільного виховання розкрита у праці професора О. Лазурського “Наука про характер”. У цьому творі автор накреслив програму вивчення і виховання особистості, подібну до психографії В. Штерна, на основі застосування методу природного експерименту. На думку О. Лазурського, духовно-моральне виховання – це процес морального самовдосконалення, розуміння змісту свого життя, вироблення індивідуально-відповідальної поведінки, реалізація людини в духовній і предметно-продуктивній діяльності на основі прагнення стати кращою. Надзвичайного значення серед функцій духовно-морального виховання учений надавав формуванню життєвого оптимізму. Педагог був переконаний у тому, що основною педагогічною одиницею духовно-морального виховання є культурна практика як організована педагогами й вихованцями культурна подія, участь у якій передбачає уведення дітей у культурні середовища, розширює їхній досвід мислення, творчої поведінки [2, с. 118].

У такому ж ключі визначав сутність духовно-морального виховання український педагог-просвітитель, філософ, письменник М. Драгоманов. Він вважав таке виховання основою підготовки зростаючої особистості до життя. Узагальнюючи та впроваджуючи українську культурно-історичну традицію, учений обстоював ідею навчання та виховання молоді на матеріалах української культури, яка, за його словами, є своєрідною матрицею освіти і виховання, невичерпним джерелом зразків і типів поведінки, патріотизму і моральної снаги особистості. Основним джерелом виховних ідей української педагогіки М. Драгоманов вважав культурно-релігійну спадщину козацької доби. Завдяки М. Драгоманову пріоритетними цінностями в українській педагогіці й теорії виховання стали рідна мова, патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати, духовність [цитув. по: 8, с. 377].

Також у цьому напрямі цікавим видається тлумачення основної дефініції нашого дослідження І. Давидовим у творі “Про узгодження виховання з розвитком душевних здібностей”. Автор дотримувався переконання про те, що духовні здібності, як і тілесні сили, розвиваються послідовно, відповідають чіткому руху природи. Автор аргументував, що суттю виховання є визначення цього руху і розроблення вказівок для вихователя щодо використання засобів досягнення природного розвитку дитини. Автор навів таку схему природного розвитку душевних сил: почуття – у період дитинства, розум – у юності, воля – у період змужніння. Серед причин нерезультативності духовно-морального виховання указувалося на такі: завчасний початок учіння і його непослідовний характер;

необачність під час повідомлення знань, відсутність прийомів розвитку мислення і однобічний характер змісту виховання: “Не всі стихії нашої душі розвиваються під час виховання” [2, с. 46]. Автор дійшов висновку про доцільність опори у духовно-моральному вихованні на педагогічну психологію. Для успіху духовно-морального виховання в період дитинства варто зосередити увагу на вихованні почуттів слухняності і вдячності. Юність І. Давидовим визначена як період довершеного розвитку розуму, смаку і характеру. Це перехід у вищу стадію духовного життя – діяльності і волі. Не втратили актуального звучання думки автора про те, що юність є часом довершеного розвитку в єдності розуму, смаку (фантазії) характеру (прояву волі): “Очищайте природні почуття, надихайте їх любов’ю до наук і мистецтв, таким чином ви вдосконалюєте моральність” [2, с. 51].

Визначення поняття духовно-морального виховання у контексті педагогічного ідеалізму подано у творах архієпископа Євсевія, який опублікував у 1844 р. “Додатки до творів святих отців”, “Про виховання дітей у душі християнського благочестя”. Видання перевидавалося досить значними тиражами [2, с. 34].

Подібного визначення суті духовно-морального виховання дотримувався і представник культурно-освітнього руху Закарпаття О. Духнович (1803 – 1865). У його книзі “Народная педагогія на користь училищ і учителів сільських” (1857) висловлено думку про те, що від виховання залежить усе: “Щастя чи нещастя людини залежить переважно від народження, але більше від морального виховання” [цитув. по: 8, с. 267]. Основою духовно-морального виховання просвітник вважав ідею народності. Духовно-моральне виховання О. Духнович визначав як виховання чистої совісті і посилення в душі людини страху Божого [цитув. по: 8, с. 267]. О. Духнович був одним з організаторів народного виховання в Закарпатті. Педагог підкреслював незаперечну роль батьківського авторитету, який забезпечується власним прикладом: патріотизмом, чесністю, працелюбністю, гідною поведінкою в сім’ї та поза нею. Не менш важливим у справі виховання патріотизму є для підростаючого покоління авторитет учителя: “Учителю також на совісті буде, щоб у дітях народолубіє збуджував і у серцях їх закипала любов до своєї народності, бо людина без народності є подібна... вовку, якому усякий ліс є вітчизна, де братію знаходять” [цитув. по: 8, с. 267].

Т. Шевченко (1814—1861) — геніальний український поет, художник, громадський діяч. Його педагогічні погляди щодо сутності і функцій духовно-морального виховання виражені у віршах, публіцистичних і художніх творах. У творах Т. Шевченка постає виховний ідеал — людина з багатогранними знаннями і високими моральними якостями, здатна застосовувати знання в житті, яка любить працю, вміє цінувати мистецтво. Він вважав, що такого ідеалу можна досягти належним вихованням. В основі освітньо-виховного ідеалу Шевченка — працьовитість. У повісті “Близнець” йдеться про сім’ю Сокир, в якій прищеплювали любов до праці підкинутим їм дітям, а в повісті “Наймичка” з особливою теплотою змальовано наймичку Лукію, яка виховала справжнім, чесним трудівником свого сина. На думку Т. Шевченка, людина повинна мати добре розвинені естетичні смаки, бути обізнаною з високохудожніми літературними творами, добре орієнтуватися в образотворчому мистецтві. Не зайвим є вміння малювати, гарно співати, грати на музичних інструментах. Вихована людина — високоморальна людина, яка палко любить Батьківщину, добре усвідомлює обов’язки перед суспільством, ненавидить брехню, лицемірство й підлабузництво. Освіта, за Т. Шевченком, повинна збагачувати, а не обкрадати серце людини. Моральна концепція поета – це своєрідний сплав гуманістичних ідей з ідеалами християнського життя. Стверджуючи моральні почуття й ідеали, він визнавав милосердя вищою основою людських стосунків, пов’язуючи його з боротьбою за волю, щастя, справедливість [цитув. по: 8, с. 258].

Як доводить вищевикладене, розуміння педагогами суті духовно-морального виховання через призму педагогічного ідеалізму спирається на релігійно-цивілізаційний чинник самої категорії виховання. Прибічниками цього чинника є представники релігійно-педагогічного напрямку А. Анастасієв, М. Демков, М. Катков, К. Победоносцев, Д. Толстой. Вони підкреслювали важливість формування духовно-релігійної спрямованості особистості учнів, що сприяло засвоєнню ними через православ'я загальнолюдських цінностей істини, добра, краси. У книзі “Учення та вчитель” К. Победоносцев у найбільш цілісному вигляді сформулював ідеї цього напрямку: здійснення індивідуального підходу до дитини як до “живої істоти, що живе своїм життям, що має свою душу”; добре ставлення до учня, побудова школи на основі народних і сімейних традицій, православної віри. Підкреслюючи первинний характер виховання відносно навчання, К. Победоносцев особливо зазначав цілісний характер процесу становлення людської особистості. Він дійшов висновку, що школа, яка знаходиться під впливом будь-яких партій або політичних організацій, загинула для виховання. Школа, звісно, не може бути незалежною від політики уряду, але вона має бути вільною від політичної пропаганди [6, с. 14].

Предметом духовно-морального виховання він вважав почуття обов'язку і відповідальності. К. Победоносцев зауважував, що поняття народності школи є істинне поняття. За народним поняттям школа учить читати, писати й рахувати, але в нероздільному зв'язку з цим учить знати Бога, любити Його й боятися, любити Батьківщину, шанувати батьків. Ці знання, уміння і відчуття в сукупності створюють у людині совість і дають їй моральну силу, необхідну для того, щоб зберегти рівновагу в житті й перемагають у боротьбі з хибними спонуканнями природи, з дурними вселяннями і спокусами думки [6, с. 48]. Концепція державного патріотизму, яку відстоював і втілював в життя К. Победоносцев, узгоджувалася повною мірою з позицією С. Уварова і передбачала елементи патріотичного виховання у поєднанні з основами релігійного навчання.

І. Кириєвський – сучасник К. Победоносцева – сформулював важливу для вітчизняної педагогіки ідею про те, що особистість, яка намагається пізнати всю повноту буття, стає здатною до розуміння буття лише у тому випадку, якщо всі сторони її душі розвинуті до співчутливого узгодження з вірою [2, с. 12].

Ідеї К. Победоносцева та І. Кириєвського перекликаються з поглядами двох інших теоретиків народної школи – Н. Ільмінського та С. Рачинського. Перший, відомий як поборник народної школи, підкреслював, що моральність і релігія мають у кожного народу не тільки спільну основу, але і свої неповторні риси, які мають наслідувати вихователі. Педагогічним ідеям Н. Ільмінського співзвучні погляди С. Рачинського, який обстоював необхідність православного виховання в народній школі, виводячи цей постулат як з історичного минулого східнослов'янської просвіти, так і з особливостей національного характеру, духовних ідеалів народу [2, с. 4].

Аналіз педагогічної діяльності і творів представника педагогічного традиціоналізму М. Каткова (1818 – 1887), видавця “Російського педагогічного вісника”, свідчить про те, що сутність духовно-морального виховання він вбачав у глибокій класичній освіті, яка спрямована на виховання уважного ставлення до слова, забезпечує наступність культурних традицій і звичаїв на засадах толерантності, пропагує громадянські цінності. Предмет духовно-морального виховання у цьому ключі М. Катков визначав як культуру окремої людини, сформовану на основі опанування світової і вітчизняної культури. Серед функцій духовно-морального виховання головною вважав збереження консервативних основ суспільного життя [2, с. 114].

Суть духовно-морального виховання прибічники педагогічного традиціоналізму і релігійно-педагогічного напрямку розуміли як цілеспрямовану діяльність, що передбачає

Теорія і практика управління соціальними системами 4'2011

прилучення людини до вищого світу, поступове становлення системи цінностей добродіальної людини, яка прагне самовдосконалення і самовиправлення. Духовно-морально вихована людина відкрита і налаштована на добро, відчуває близькість душі до вищого світу, осмислює ієрархічність ставлення до людей, оптимістично сприймає себе і довкілля. Ознакою духовно-морального виховання вважалося співчуття, патріотизм, прагнення служити Вітчизні, відповідальність і працьовитість. Як бачимо, у цьому плані дотримано основну мету християнського виховання, що базується на ідеї спасіння душі. Через це духовно-моральне виховання людини, яка складається з тіла і безсмертної душі, зводиться у першу чергу до розвитку духовних сил особистості. Таке духовне збагачення, удосконалення і зростання людини досягається формуванням християнського світогляду і відповідних рис характеру, а також залучення людини до конкретних дій, активної добродійної діяльності. Ця теорія мала бути підвалиною роботи усіх виховних державних і суспільних інституцій: родини, навколишнього світу, загальноосвітніх закладів.

У руслі релігійно-педагогічного напрямку торкнемося узгодження світського і релігійного виховання через призму релігійно-педагогічного напрямку у визначенні сутності духовно-морального виховання. Ми виходимо з методологічної різниці релігії як форми суспільної свідомості і її форми – інституту церкви, яка опікувалася створенням загальноосвітніх закладів відомства Святійшого Синоду, виховним процесом у закладах загальної освіти відомства Міністерства народної освіти у досліджуваній період. У контексті релігійно-педагогічного напрямку розглядав поняття духовно-морального виховання П. Юркевич (1826 – 1874). У визначенні учений робив акцент на підпорядкованості духовно-моральному вихованню процесів навчання, інших напрямів виховання. Аналіз наукових праць П.Д. Юркевича дозволяє виокремити ідеї, важливі в контексті педагогічного визначення сутності духовно-морального виховання особистості: педагогіка є системою наукового знання про процес виховання і навчання; у розвитку дитини треба дотримуватися єдності природно-біологічного, соціального і духовного складників; навчання повинно мати не лише розвиваючий, але і виховуючий характер; людина від природи релігійна, отже, однією з основ її духовно-морального виховання може бути релігія; серце – осередок людської духовності, джерело діяльнісних сил, основа для формування духовних цінностей і морального ідеалу.

П. Юркевич відносив до ціннісних основ духовно-морального виховання людини прийняття ідеї добра, особистий моральний обов'язок, любов до Вітчизни, релігію, сім'ю, турботу про дітей, позицію вихователя як супутника вихованця, національні традиції, піклування про здоров'я. Серце він вважав центром душевного і духовного життя. Воно є основою духовно-морального життя людини, де зосереджуються всі моральні почуття. У праці “Серце та його значення у духовному житті людини згідно з ученням слова Божого” П. Юркевич писав: “Щоб світло знань стало життям духу, воно повинно дійти серця – тоді істина стане нашим внутрішнім надбанням. Мислення не є сутністю душі. У душі є щось задушевне, така глибока сутність, яка ніколи не вичерпується розумом” [10, с. 68]. На думку просвітника, серце може виражати, віднаходити й розуміти такі душевні стани, котрі за своєю духовністю й життєвістю не піддаються абстрактному пізнанню розумом. Розуміння й чітке знання стають нашим душевним станом, відкривається або дає себе відчути й помічати в серці, щоб стати діяльною силою й рушієм нашого духовного життя. Розглядаючи виховання й освіту як умови розвитку держави, виховний ідеал П. Юркевич виокремлював з позицій гуманістичної християнської педагогіки, з урахуванням трьох начал вихованця: особливостей духу вихованця; необхідності виконання ним обов'язку щодо родини, церкви, держави; визначення свого покликання: “Виховуй людину так, щоб у зрілому віці вона знала добро, любила добро, мала сили робити добро” [10, с. 85]. Він розцінював дух як щось більше, ніж свідомість, говорив про важли-

вість діяльного морального духу. Така позиція свідчить про діяльний підхід, приводить його до педагогічних роздумів, до необхідності формування духовності дитини в особисто-діяльному напрямі.

Одним з найвидатніших педагогів XIX ст. безсумнівно є К. Ушинський – один з основоположників педагогічної науки і засновник народної школи. Оцінюючи духотворну силу природи, науки і релігії, К. Ушинський наголошував, що “найбільшу формуючу силу для простого народу має церква. ...Вона промовляє до безпосереднього почуття людини і мало-помалу впливає на її дух, але і в цьому відношенні тільки розумне початкове виховання дає людині досить допитливості й розумової сили, щоб не спинитися на самих формах, не прийняти форму за сутність і не задовольнятися шкаралупою, не дібравшись до зернини” [9, т. 1, с. 221]. Потреба віри, релігійності, духовного самовдосконалення, за К. Ушинським, є вродженою. Ця вродженість особливо виразно спостерігається в дитей. А тому ці потреби слід облагороджувати, розвивати, наповнювати християнським змістом [9, т.1, с. 232]. Зазначимо, що йдеться не лише про догматичний зміст конфесійного вчення, не лише про релігійне викладання й виховання, але й про принципи зв’язку школи з іншими соціальними інститутами, що впливають на становлення духовності особистості (сім’я, державні соціальні інститути, церква, армія тощо).

У науково-педагогічній літературі досить широко полемізується питання розуміння К. Ушинським суті духовно-морального виховання. Визнання імперативу традицій православної віри в освіті й вихованні, за К.Ушинським, є запорукою національного розвитку й прогресування в розвитку держави: “...У християнстві є і буде завжди джерело відродження народів, хоч би в який стан ввергла їх історична доля” [9, т.1, с. 305]. Духовно-моральне виховання, за К. Ушинським, спрямоване на піднесення серця дитини як центру духовного життя. Воно є процесом організованого, цілеспрямованого як зовнішнього, так і внутрішнього (емоційно-серцевого) впливу педагога, батьків на духовно-моральну сферу особистості, що є складником творення її духовного образу (задоволення потреби дитини у вдосконаленні своєї природи, душі й тіла). Цей вплив має комплексний характер щодо почуттів, бажань, думок дитини. Таке виховання спирається на певну систему цінностей, яка закладена в змісті освіти й актуалізується позицією педагога. Висунутий і обґрунтований антропологічний принцип про те, що всі громадські явища виходять з конкретних психічних моментів життя людини, орієнтував предмет духовно-морального виховання, за К. Ушинським, на знання закономірностей розвитку людського організму.

Звертаючись до вивчення морального елемента в народному вихованні, К. Ушинський виокремлював своєрідну патріархальну моральність, що сформувалася внаслідок впливу глибинних душевних принципів побуту, слов’янської чуттєвості (або кордоцентризму – сердечного ставлення до навколишнього світу), давньої православної релігії “...з її всесвітньо-історичним значенням, релігії, що перетворилася в плоть і кров народу” [9, т.1, с. 301]. Однак педагог наголошував, що патріархальна моральність дієва лише в традиційних культурних умовах, в яких була сформована. Це своєрідний мікросвіт, який у зіткненні з макросвітом може перетворитися в аморальну поведінку.

Ретельне опрацювання широкого кола джерел з теми дослідження свідчить, що К. Ушинський розумів духовність як зумовлене народним світоглядом й кероване вірою прагнення людини до найвищого авторитету. Православна віра визначалася системоутворюючим чинником цінностей, завдяки яким людина може досягти гармонії власних особистісних і суспільних інтересів, що стосуються естетичного, морального, громадянського, родинного та інших сфер життя людини. Найвищий авторитет – ідеал для людини – це недосяжний взірець, до якого вона йде усе життя, часом падає, очищається, і зно-

ву йде. Головна мета народного виховання – націлити людину на цей шлях. Щоб вона, будучи від природи доброю і злою, прагнула стати кращою.

Аналіз педагогічного доробку С. Миропольського свідчить про те, що в розумінні духовно-морального виховання він виходив з основ християнського учення, був прихильником катехізисного розуміння духовності, моральності. У своїй релігійно-педагогічній діяльності у Харківській духовній семінарії, семінарській недільній школі, у Санкт-Петербурзькій духовній академії, у Святішому Синоді на сторінках педагогічної преси він активно розвивав релігійно-педагогічний напрям з його головною ідеєю християнської духовності в дусі православно-церковних настанов: це розвиток духовних сил і здібностей дітей, здатності розумно жити і діяти. Предметом духовно-морального виховання він уважав християнський ідеал, активне перетворення світу, добродіяльність. Християнська вимога активності добра закладена в понятті гріха пасивності, тобто пасивного мовчазного споглядання зла. Вольові зусилля, добрі вчинки формують духовність людини. С. Миропольський тлумачив сутність духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів з урахуванням ідей християнської антропології, а саме: розвиток духовних сил і здібностей дітей, здатності розумно жити і діяти у напрямі збільшення благ людського буття [цитув. по: 8, с. 416].

Видатним представником релігійно-педагогічного напрямку в розумінні суті духовно-морального виховання був український вчений, педагог, митрополит І. Огієнко. Він стверджував, що велике значення для формування людини має релігія, що церква була і буде природнім ґрунтом, з якого виростає й розвивається духовна культура українського народу. Предметом духовно-морального виховання І. Огієнко вважав вироблення в дітях християнської доброчесності, а вищим проявом моральності – совість і чесність. Він писав про важливість дисциплінування людської душі, необхідність оволодіння вмінням любити, прощати, творити добро, знаходити радість у праці, бути милосердним, уміти боротися зі злом; розкривав сутність цих душевних проявів. За твердженням професора, любити – то служити. Суть цього поняття він розкривав своїми афористичними висловами: “Служити – це чинити ближньому чи народові добро; Служити за Христом [цитув. по: 8, с. 404] треба голодному, спраглому, чужинцеві, нагому, хворому, ув'язненому”.

Особливе значення у процесі духовно-морального виховання людини у педагогічній творчості І. Огієнка надається усвідомленому формуванню уміння прощати, бути милосердним, спрямуванню себе на творення добра тощо.

Найбільш повно позицію щодо сутності духовно-морального виховання дитини на основі релігійно-церковного православ'я висловив В. Зеньковський, який обіймав посаду міністра віросповідань в уряді гетьмана Скоропадського. Наведемо досить розлогу цитату, оскільки розуміння В. Зеньковським основної категорії нашого дослідження дає повну уяву про цей напрям і може бути поясненням сьогоднішніх тенденцій у неорелігійному значенні духовно-морального виховання молоді. Так, просвітник зазначав: “Основним процесом у житті людини треба визнати не фізичний і не психічний бік у ньому, а духовний, який глибше розподілу фізичного і психічного світу і який несе запоруку цілісності. Вивчення різних душевних явищ показує, що духовний процес має в собі ключ до розуміння всього, що відбувається в людині. Духовний розвиток дитини підпорядкований певному ритмові у зв'язку з різним віком і змінами, і завдання виховного впливу змінюється у зв'язку з цим. Усвідомлення духовного життя в його ритмі має бути покладено в основу педагогіки, проте не моральний, а релігійний духовний процес зростання створює істинну і останню тему виховного впливу на дітей. Учення про дитячу душу повинно вмістити обидва вчення (педагогічний натуралізм і вчення І. Канта про “радикальне зло” людської природи), супідрядні у вченні про образ Божий і у вченні про духовність, що ввійшла в людське єство і яку належить усунути через розкриття та зміцнення

духовних сил людини, що можливо лише в церкві і через церкву. У зв'язку з цим мета педагогічного впливу може розглядатись як розкриття образу Божого в дітях через підготовку їх до життя в цьому світі й до життя вічного" [4].

Висновки. Отже, духовно-моральне виховання як категорія педагогіки розглядалась перш за все як церковно-православний, державний пріоритет і елемент раціональності буття людини. Проте залежно від поглядів носіїв ідей педагогічного натуралізму і традиціоналізму до феномена духовно-морального виховання долучались наукові та етнологічні складники. Для вітчизняних педагогів середини XIX – початку XX ст. у структурі поняття духовно-морального виховання містилися культурно-антропологічні та природничі елементи, релігійно-християнські, морально-етичні ідеали народності, патріотизму, працьовитості і добродійної діяльності. Офіційна (консервативна, традиційна) педагогіка інтегрувалася з християнськими моральними постулатами і вбачала в духовно-моральному вихованні основу збереження суспільного миру в релігійно-християнському вимірі. У цьому вихованні педагоги-традиціоналісти вбачали соціокультурний феномен, який в основі спирається на наступність, єдність виховних впливів, національні традиції формування громадянського ідеалу, традиційні релігійні цінності, самопізнання, постійний самоконтроль і самоаналіз власної поведінки, окремих вчинків, емоцій, почуттів і бажань, що є передумовою духовного зростання; викорінення негативних рис, звичок, нахилів, формування сили волі, позитивних якостей характеру, ціннісних орієнтацій.

Подальшого наукового аналізу потребують питання формування християнського світогляду, способів самопізнання особистості.

Список літератури: 1. Бэм А. Воспитание как предмет науки / А. Бэм / Пер. с англ. Ф.Резнера. – СПб., 1879. – С. 1. 2. Демков М. И. Русская педагогика в главнейших ее представлениях / М. И. Демков. – М., 1898. – Гл. XVI. – 268 с. 3. Десятилетие Министерства народного просвещения. (1833 - 1843). – СПб., 1864. – С. 8-14. 4. Зеньковский В. В. Российская педагогика в XX веке. - / Публик. В. А. Владыкиной / В. В. Зеньковский. – М.: Русская школа. 1994. – С. 88. 5. Лесгафт П. Ф. О преподавании наук в средних учебных заведениях / Лесгафт П. Ф. / Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1988. – С. 3, 53, 365. 6. Победоносцев К. Н. Ученье и учитель. Педагогические заметки / К. Н. Победоносцев. – М., 1905. – 62 с. 7. Редкин П. Г. Избранные педагогические сочинения / П. Г. Редкин / Сост. В. Я. Струминский. – М. : Учпедгиз, 1958. – 314 с. 8. Українська педагогіка в персоналіях: У двох книгах / За ред. О. В. Сухомлинської : [Навч. посібник]. – К. : Либідь, 2005. – Книга 1. – 622 с. 9. Ушинский К. Д. Собрание починений : В 9 т. / К. Д. Ушинский. –М. ; Л. : Изд. Академии педагогических наук, 1948. – Т. 1. – С. 290 – 333. 10. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению Слова Божия / П. Д. Юркевич // Труды Киевской духовной академии. - 1860. - № 1. - С. 68, 85-86.

Bibliography (transliterated): 1. Bjem A. Vospitanie kak predmet nauki/ A. Bjem / Per. s angl. F.Reznera. – SPb., 1879. – S. 1. 2. Demkov M. I. Russkaja pedagogika v glavnejshih ee predstavlenijah / M. I. Demkov. – M., 1898. – Gl. XVI. – 268 s. 3. Desjatiletie Ministerstva narodnogo prosvewenija. (1833 - 1843). – SPb., 1864. – S. 8-14. 4. Zen'kovskij V.V. Rossijskaja pedagogika v HH veke. - / Publik. V. A. Vladykinoj / V. V. Zen'kovskij. – M.: Russkaja shkola. 1994. – S. 88. 5. Lesgaft P. F. O prepodavanii nauk v srednih uchebnyh zavedenijah / Lesgaft P. F. / Izbrannye pedagogicheskie sochinenija. – M. : Pedagogika, 1988. – S. 3, 53, 365. 6. Pobedonoscev K. N. Uchen'e i uchitel'. Pedagogicheskie zametki / K. N. Pobedonoscev. – M., 1905. – 62 s. 7. Redkin P. G. Izbrannye pedagogicheskie

sochinenija / P. G. Redkin / Sost. V. Ja. Struminskij. – M. : Uchpedgiz, 1958. – 314 s.
8. Ukraïns'ka pedagogika v personalijah: U dvoh knigah / Za red. O. V. Suhomlins'koï : [Navch. posibnik]. – K. : Libid', 2005. – Kniga 1. – 622 s.
9. Ushinskij K. D. Sobranie pochinenij : V 9 t. / K. D. Ushinskij. – M. ; L. : Izd. Akademii pedagogicheskikh nauk, 1948. – T. 1. – S. 290 – 333.
10. Jurkevich P. D. Serdce i ego znachenie v duhovnoj zhizni cheloveka, po ucheniju Slova Bozhija / P. D. Jurkevich // Trudy Kievskoj duhovnoj akademii. - 1860. - № 1. - S. 68, 85-86.

В. В. Ворожбит

**КАТЕГОРИЯ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ
УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ В ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ**

В статье проведен анализ содержания сложной лексической конструкции духовно-нравственного воспитания, согласования лексем “духовное”, “духовность”, “нравственное”, “нравственность”. Раскрыто структуру предмета и функций духовно-нравственного воспитания школьников согласно таким подходам: материалистический, идеалистический, симбиотический.

Ключевые слова: духовность, нравственность, воспитание, школа, образование.

V. Vorozhbit

THE ESSENCE OF SPIRITUAL-MORAL EDUCATION OF PUPILS

In the article the analysis of component lexical construction of spiritual-moral education of pupils in general schools is conducted, concordance of lexemes "spiritual", "spirituality", "moral", "morality" is done. The structure of object and functions of spiritual-moral education of pupils is exposed on such approaches: materialistic, idealistic, symbiotic.

Key words: spirituality, morality, bringing up, school, education.

Стаття надійшла до редакційної колегії 20.10.2011

